

מעברי ישן ליהודי חדש

רנסנס היהדות בחברה הישראלית

יאיר שלג

רנסנס היהדות: משמעות חברתית ותרבותית

א. יהדות ישראלית: שינוי פני הזהות היהודית בישראל

מראשיתה של המהפכה הציונית, ובוודאי מאז הקמת המדינה, יש לחיים היהודיים בישראל אופי ייחודי המבדיל אותם מהחיים היהודיים בגולה. למען האמת לא ייתכן אחרת. בחברה שהרוכ בה יהודי, שרשות הרבים שלה יהודית ואפיקי התרבות הממלכתיים שלה יהודיים – מטבע הדברים גם זהותה היהודית שונה מזהותם של יהודים החיים כמיעוט במדינה שבה תרבות הרוב ורשות הרבים אינן יהודיות. להבדל הבסיסי הזה היו השלכות מעשיות עוד לפני פרוץ רנסנס היהדות. המהפכה הציונית יצרה מראשיתה ניסיונות מרתקים של חלופות תרבותיות חילוניות לתוכני המסורת היהודית (למשל, סדרי פסח וטקסי הביכורים בתנועה הקיבוצית), ניסיונות שיהודי התפוצות כמעט שלא יכלו לחלום על שכמותם. יום הכיפורים בישראל הוא חוויה מדהימה של שקט כלכלי ותקשורת מוחלט שאין כמותו בעולם כולו, בוודאי לא במרכזיהם של כרכים מערביים סואנים. אפילו השבת הישראלית, השונה מאוד מהשבת ההלכתית, היא מוחשית ומיוחדת יותר מכל שבת בערי העולם (גם בהשוואה לעיר כמו ניו יורק, שבה חיים מיליוני יהודים). כלי התקשורת הישראליים, ממלכתיים ופרטיים כאחד, מציינים את השבתות ואת חגי ישראל במגוון משרדים, מוספים וכתבות. וברוח זו, של זיקה ברורה ליהדות, יש להזכיר גם את האווירה המיוחדת של ימי שישי אחר הצהריים, שבהם שלוות השבת מתגנבת בהדרגה לצליליהם של שירים רוגעים המושמעים ברדיו.

אם נסכם את כל המאפיינים הללו, נגלה בהם כמה תכונות בולטות: ראשית, המאפיין היהודי הישיר, זה שמתייחס במובהק למסורת היהודית, הוא בעיקרו נגטיבי. הרכיב היהודי של השבת והחגים בישראל הוא האיטורים, כלומר מה שהישראלים אמורים להימנע מלעשותו בשבתות ובחגים: הם אינם אמורים לעבוד, הם אינם אמורים לנסוע, הם אינם אמורים לאכול חמץ.

לעומת זאת הרכיב הפוזיטיבי של השבת הישראלית אינו יהודי כלל: הישראלים הולכים לים או לטיול, עורכים קניות במגוון הקניונים שנפתחו בדיוק לשם כך מחוץ לערים, קוראים עיתונים מיוחדים לשבת או צופים בטלוויזיה ומאזינים לתכניות רדיו "מיוחדות לשבת", לרוב ללא תוכן יהודי מובהק. כשמדובר בתוכן יהודי פוזיטיבי, הוא נדחק – ממש כמו בגולה – לרשות הפרט של המשפחה או בית הכנסת: ברית מילה, בר או בת מצווה, חתונה, הלוויה, סדר פסח, הדלקת נרות חנוכה.

והנה בא רנסנס היהדות והכניס ליהדות הישראלית הייחודית גורם חשוב. היהדות הפוזיטיבית, קרי הדברים שאדם עושה כיהודי, יצאה מרשות היחיד אל רשות הרבים, והיא חוגגת שם את קיומה בראש חוצות וללא שום התנצלות. לימוד המקורות יצא מן הישיבות המסורתיות אל בתי המדרש המשותפים, ומשם אל בתי הספר והמתנ"סים, ואל הפסטיבלים ואירועי החוצות ההמוניים. התפילות אף הן אינן עוד נחלתם הבלעדית של בתי הכנסת. אדרבה, המגמה היא להוציאן מבית הכנסת אל כל מקום התכנסות ישראלי כללי באשר הוא. השירים המושמעים ברדיו בשבתות ובחגים, ולמעשה גם בהרבה מימי החול, אינם עוד סתם שירים נוגים ויפים המשרים אווירה מיוחדת. לעתים קרובות הם שירים הנוגעים ישירות במקורות היהדות או בעמידתו של האדם מול האלוהים.

היהדות הישראלית הזאת מעשירה גם את היהדות וגם את הישראליות. היא נותנת ליהדות קיום פוזיטיבי מחוץ לרשות הפרט והקהילה של המשפחה ובית הכנסת ועוגן תרבותי ורוחני חדש, בלי לוותר על עוגניה הקודמים, כפרט אלה של התרבות והיצירה. בתוך כך היא נותנת גם עומק ייחודי נוסף לחיים בישראל, כזה שאפשרי רק בישראל ואף יכול להיות גורם משיכה ליהודי התפוצות לבוא לישראל ולישראלים להישאר בארץ. בה בעת משהו מן הזהות הזאת יכול לתרום גם לחיים היהודיים בתפוצות, בעיקר של בני הדור הצעיר הנבוך והמתלבט בזהותו היהודית. הזהות היהודית הישראלית יכולה לדרכן צעירים לבטא את זהותם היהודית באופן פוזיטיבי גם בתחומים שאינם הלכתיים או מסורתיים, כמו תחומי היצירה, וכן באתרים שאינם יהודיים מסורתיים, כגון מועדונים, מרכזי תרבות ואתרי אינטרנט.

למען האמת, תהליך כזה החל להתחולל בקרב הדור הצעיר של יהדות ארצות הברית עוד לפני שהוא קרם עור וגידים בישראל. בשל האופי האינדיווידואלי

של החיים האמריקניים – לעומת השמרנות הישראלית, הקשורה כנראה למוטיב ההתקבצות בחבורות וממילא להשפעה הניכרת יותר של לחץ חברתי – נדמה שכמה מגילויי החדשנות היהודית בארצות הברית אפילו נועזים יותר מהמקובל בתהליך רנסנס היהדות בישראל. השידוך בין יהדות לכורדהיזם, למשל, נוכח מאוד בארצות הברית. בישראל הוא קיים (בפסטיבלי שנטי למיניהם) אך טרם נמצא לו ניסוח אידאולוגי עקרוני מפורש. מעניין בהקשר זה להזכיר שצעירי ישראלי, עמחי לאו-לביא (אחיו של הרב ד"ר בני לאו ואחיינו של הרב הראשי לשעבר ישראל מאיר לאו), הצליח להנחיל דווקא בארצות הברית שיטה חדשנית של קריאה בתורה בשבת בנוסח סיפורי תאטרלי, בה בעת שבמולדתו ישראל אין כמעט זכר לשיטה.¹²⁸

עם זאת יתרונה של החדשנות היהודית האמריקנית מתאזן עם החיסרון של היותה נחלת אוונגרד קטן בלבד. בישראל פריצת הגדר מוגבלת ואטית יותר, אבל כשהיא מתרחשת, כמו למשל בתחום הפמיניזם הדתי, היא מצליחה לכבוש גם חוגים המזוהים במובהק עם הזרם המרכזי האורתודוקסי, לפחות זה של הציונות הדתית.¹²⁹ זה גם המקום שבו יכולה היהדות האמריקנית, שבה החל תהליך ההתחדשות היהודית, ללמוד מממשיכייה בישראל: לא להשאיר את ההתחדשות היהודית לתחומי האוונגרד, אלא לאמץ אותו גם אל לב הזרם המרכזי.

128 שיטתו מכונה, במשחק מילים מוצלח, Storahelling. בין היתר לאו מעלה לתורה קבוצה שלמה של אנשים מהקהל ולא אדם אחד, לפי אופיו של הקטע שעומד להיקרא. כך למשל, בקטע המספר על התמודדות עם מצוקה קשה יבקש לאו מכל אלה שהתמודדו עם מצוקה קשה – ומי לא עבר התמודדות כזו בחייו? – שיעלו לתורה. כך הוא מצליח להפוך את הקריאה בתורה, ואת העלייה לתורה, מטקס נוקשה ומקובע לעניין המחובר רגשית לעולמו של הקהל.

129 האמריקנים המודרנים האורתודוקסים (Modern Orthodox), המקבילים לציונות הדתית בישראל, מעזים הרבה פחות מהישראלים להכניס חידושים פמיניסטיים לבית הכנסת – הן בשל הנוכחות הרפורמית והקונסרוטיבית בארצות הברית, הגורמת להם לחשוש שהפמיניזם ייחשד כאימוץ דרכי התנועות הליברליות, הן משום שהחיים הדתיים בארצות הברית מחייבים, הרבה יותר מבישראל, השתייכות מוגדרת לזרם כלשהו, ועל כן פריצת גדר הזרם היא קשה יותר.

ב. שינוי ביחסי דתיים-חילונים

שאלה מעניינת בעניין רנסנס היהדות היא השפעתו, אם בכלל, על יחסי דתיים-חילונים. לכאורה נראה שההשפעה העיקרית היא השפעה ממתנת. התקרבותם של חילונים רבים ליהדות אולי איננה גורמת להם להסכים לכל מעשה המזוהה עם החוגים הדתיים, אבל היא בוודאי מפחיתה דעות קדומות וחששות ישנים מן הדמון ששמו יהדות. מנגד, גם אם לא יורו בכך הדתיים במפורש, רנסנס היהדות בוודאי מפחית את חרדתם מהדמון ששמו חילון, שהרי אם החילון לא בהכרח מתנגד ליהדות, קל יותר לחיות אתו בשלום. יש אמנם חוגים חרדיים קנאים שמרוב איבה לכל מי שמעז להתחרות בהם בבעלות על המותג יהדות יעדיפו ניכור חילוני גמור מהיהדות, אבל אלה מיעוט קולני בלבד. רוב הציבור הדתי, גם בקרב החרדים, שמח על ההתקרבות החילונית ליהדות, גם אם היא נעשית בגרסה חילונית.

אחת הראיות להשפעה הממתנת של הרנסנס על יחסי דתיים-חילונים היא שהארגונים החילוניים המובילים את התהליך מתמקדים בפעילות פוזיטיבית של עיסוק ביהדות (לימוד, טקסים, תפילות) ולא בהתנגחות ובביקורת על הפעילות הדתית. רבים מהארגונים האלה משתפים פעולה עם חוגים דתיים, אם בבית מדרש משותף כמו אלול ואם בפעילויות משותפות על בסיס מזדמן, כמו אלו שמקיימים אנשי המדרשה באורנים עם ישיבת מעלה גלבוע הסמוכה. לעומת זאת הארגונים החילוניים הרדיקליים המתמקדים בניגוח הממסד הדתי – כמו מית"ר או ארגון הרבנים החילוני תמורה – נדחקו לקרן זוית בתהליך הבררה הטבעית של הרנסנס היהודי. אחדים מהארגונים, במיוחד התנועות הדתיות הליברליות (רפורמים וקונסרווטיבים), אף עברו שינוי של ממש – מהתמקדות בניגוח האורתודוקסיה והתנצחות אתה על דרכה ועל הבלעדיות המשפטית והכלכלית הניתנת לה מצד המדינה להתמקדות בהפצה פוזיטיבית של שיעורי התורה שלהם ודרכם הייחודית בכלל. אין פירוש הדבר שהם ויתרו לגמרי על ההתנצחות הציבורית והמשפטית, אבל בהחלט ניכר מיקוד חדש.

נראה שיש כאן גם ביטוי לתהליך רחב של רצון לעמעם את הוויכוחים בין המחנות בחברה הישראלית ולמצוא מכנה משותף. זהו תהליך של ראקציה לעידן העימותים החריפים של שנות השמונים והתשעים ורצון "רוחני", ניו אייג', למצוא את הטוב והמשותף בין הישראלים.

ברוח זו יש להבין את השינוי החד בדמותו של גיבור התרבות של עולם היהדות החילונית. עד לפני כעשור היה גיבור התרבות האולטימטיבי של תנועות הנוער הכחולות (שלוש התנועות הסוציאליסטיות: המחנות העולים, הנוער העובד והלומד והשומר הצעיר) ושל כלל העוסקים ביהדות מפרספקטיבה חילונית יוסף חיים ברנר: הגיבור המריר, המיואש, המתעב את עולם היהדות הישן והמנוון ומתייחס אליו כביטויים כמעט אנטישמיים. והנה בעשור האחרון זרחה שמשו של גיבור תרבות שונה לחלוטין, חיים נחמן ביאליק: האישי שפרש מעולם הישיבות הדתי אבל המשיך לשורר עליו בגעגוע בשירים כמו "המתמיד" ו"על סף בית המדרש", ואשר ראה את תפקידו לא כלוחם ביהדות הישנה אלא כמכנס את נכסיה על בסיס מודרני (ספר האגדה), ובעיקר כבונה חלופה תרבותית הממזגת את הישן והחדש.

הד חשוב לרוחו זו של ביאליק, שממנה מבקשים תלמידיו העכשוויים לינוק, נמצא במאמר של שי זרחי, אחד מראשי המדרשה באורנים, המצטט את תשובתו של ביאליק לאחד ממייסדי קיבוץ גניגר (קיבוצו של זרחי עצמו) שביקש ממנו לסייע לחבריו בבניית דפוס קבוע לסדרי הפסח של הקיבוץ.¹³⁰ וכה כתב ביאליק:

את החגים אין בודים מן הלב. כבר ניסה ירבעם לעשות כזאת ולא הצליח.¹³¹ אפשר "לנסח" ו"לסגנן" קצת את החגים, אבל לא לברוא יש מאין. החג הוא עניין של יצירה קיבוצית, שמשותפים בה כוחות ויסודות מרובים ושונים – הדת, המסורת, ההיסטוריה, האמנות, הטבע וכו'. וכשם שאין כותבים שירים טובים על-פי הזמנה והדרכה או על ידי שליח, כך אי-אפשר להזמין חג או טכס של חג [...] עצתי האחת היא:

130 זרחי, "הרהורים על תפישת ההלכה של ביאליק".

131 לעג חד כתער של ביאליק לניסיונותיהם של בני התנועה הקיבוצית לברוא נוסחאות חדשות לחגי ישראל. הוא משווה את הניסיונות הללו לניסיונו של ירבעם בן נבט, שפילג את ממלכת ישראל מיהודה, להמציא חגים חדשים באמצעות העמדת פסלים בבית אל ובדן כדי להרחיק את העם מבית המקדש בירושלים. במילים אחרות, ביאליק רואה בניסיון הזה לא פחות מעבודה זרה.

חוגו את חגי אבותיכם והוסיפו עליהם קצת משלכם, לפי כוחכם ולפי טעמכם ולפי מסיבתכם. העיקר שתעשו את הכל באמונה, ומתוך הרגשה חיה וצורך נפשי, ואל תתחכמו הרבה. אבותינו לא נמאסו עליהם שבתותיהם ומועדיהם, אף על פי שחזרו עליהם כל ימי חייהם כמה וכמה פעמים בנוסח אחד. הם מצאו בהם כל פעם טעם חדש ואתערותא חדשה. ויודע אתה מפני מה? מפני שהיתה בהם לחלוחית וברכת החג שכנה בנפשם. אלה שאינם מוצאים טעם בחגים ובמועדים, סימן שנפשם ריקה ותוכם חול, ולאלה אין תקנה.¹³²

מה יש כאן? השוואת החגים הקיבוציים החדשים למעשה ירבעם בן נבט; תזכורת שיצירה קיבוצית פירושה האמתי אינו יצירה של הקיבוץ אלא יצירה לאומית ותרבותית משותפת; הדגשה שהקריטריון העיקרי לחג אינו החדשנות והמודרניות של טקסיו אלא תחושת התרוממות הרוח שבלב; ובעיקר – הנחיה מעשית ללכת בעקבות האבות ולהוסיף עליהם רק "קצת", ו"לא להתחכם הרבה". אין ספק שביאליק, הנחשב לעתים תמים ופשטני, הבין את נפש האדם ונפש האומה טוב יותר מאנשי האוונגרד שלעגו לו. נראה שאנשי גניגר של היום ודומיהם מבינים את הנחייתו ומזדהים אתה הרבה יותר מאבותיהם שקיבלו את מכתבו במקור. ואכן רבים מהם חזרו לחגוג את סדר הפסח ושאר חגי ישראל באופן קרוב יותר לנוסח המסורתי.

עם זאת חשוב לומר כי תהליך ההתקרבות ליהדות, ולעתים גם למאפייניה המסורתיים, אין פירושו ויתור לכפייה הדתית. באופן מעניין רנסנס היהדות מתרחש בקרב אותו ציבור חילוני צעיר המגלה פחות סובלנות להגבלות המוטלות עליו מטעמי דת, ואם אינו מבטל אותן לחלוטין – מטעמים של מגבלות קואליציוניות – הוא פועל לעקוף אותן בדרכים שכיניות בעבר "הפרדה דה-פקטו בין דת ומדינה" (פתיחת בתי תרבות ומסחר בשבת, נישואים וגיוור בחו"ל וכדומה).¹³³

132 ביאליק, אגרות, כרך חמישי, עמ' נד.

133 שלג, יהודים שלא כהלכה, עמ' 63-66.

שתי התופעות, הנראות לכאורה סותרות, משלימות זו את זו. הרוח האינדיווידואלית של הרנסנס היהודי, שמאפשרת לחילונים ליצור זהויות מורכבות חדשות שבהן יבוא לידי ביטוי רכיב יהודי חזק יותר מבעבר, היא שגורמת להם גם לתבוע את סילוקה של הכפייה הדתית מחייהם ולא להמשיך ולקבל כאבותיהם את התירוצים הקולקטיביים שלפיהם הסכמה לכפייה הדתית חיונית לשם אחדות העם. לזהות האינדיווידואלית אין עניין במאבקים אידאולוגיים נגד הדתיים אלא רק בהטבת חייו של הפרט, ולכן היא מתמקדת בעקיפת המגבלות הדתיות ולא במאבק עקרוני וחזיתי נגדן. מאידך גיסא, בעבר נבעה הכניעה לכפייה הדתית גם מתחושה חילונית שהחוקים ה"דתיים" מספקים לחילונים את הידישקייט הנחוץ. עתה מרגישים חילונים רבים שהם בעלי בית על היהדות לא פחות מעמיתיהם הדתיים, וממילא קל להם יותר לתבוע את סילוק הרכיב הכפייתי מחייהם.

ג. פוטנציאל לשינוי ביחסי יהודים-ערבים

לכאורה לא ברור כיצד אמור השינוי התרבותי הפנימי בקרב היהודים בנוגע ליהדותם להשפיע על יחסיהם עם העולם הערבי ובמיוחד עם הערבים אזרחי ישראל. אולם במבט מעמיק נראה שכבר כיום ניתן לזהות זיקה בין שתי הסוגיות. לא במקרה, כך נראה, התחזקות העיסוק ביהדות קורית בתקופה שבה מחריפה העוינות בין הרוב היהודי ובין המיעוט הערבי בישראל. אמנם העיסוק ביהדות אינו הגורם ליתר העוינות כלפי הערבים, אך שתי התופעות נראות כשני צדדיה של אותה מטבע: ככל שהחברה היהודית-הישראלית מתייאשת מהשתלבותה במרחב ומבקשת להסתגר בין חומות הווילה בג'ונגל שכנתה, כך היא גם מעמיקה את עיסוקה בזהותה הנבדלת, היהודית. במילים אחרות: ככל שהרוב היהודי נעשה פחות "ישראלי" ויותר "יהודי", כך נחלשת לכאורה הזהות המשותפת ליהודים ולערבים – כלומר נחלש המרחב הישראלי המשותף ומתחזקים היסודות המפרידים. ולא זו אף זו: גם אם העיסוק ביהדות לא יצר מלכתחילה את המתח עם הערבים וגם אם המתח הזה הוא רק אחד מגורמי העיסוק ביהדות, בשלבים הבאים עלולה להתמקדות בזהות התרבותית היהודית לחדד ולהחריף את הזהות היהודית גם בתחום הפוליטי (לכיוון אנטי-ערבי).

אבל לאורך זמן תיתכן גם תוצאה דיאלקטית הפוכה: הפן הפוליטי של הזהות היהודית של מדינת ישראל – אותו פן שכל כך מפריע למיעוט הערבי משום שהוא מנציח את מעמדם של הערבים כאזרחים משניים, גם אם הם נהנים מכל הזכויות הפורמליות – נבע במידה רבה מחולשתו של הפן התרבותי הרוחני בזהות זו. כאשר הרוב היהודי לא חש בטוח בזהותו התרבותית היהודית, הוא רצה לשמר את זהותו באמצעות חיזוק הפן הפוליטי, עד שרבים חשו שזהותה היהודית של ישראל מתמצית בפן הפוליטי האנטי-ערבי שלה ובמאמצים לגבש רוב יהודי. אם כך, ייתכן מאוד שככל שהחברה היהודית בישראל תרגיש בטוחה יותר בפן התרבותי הרוחני של זהותה, יקל עליה לנהל מדיניות שהולכת לקראת הערבים בפן הפוליטי של זהות המדינה במקום נגדם. אין כוונתי, כמובן, לכיטול זהותה היהודית של ישראל, אלא ליכולת להגדיר גרסאות רכות יותר של זהות פוליטית שיאפשרו גם למיעוט הערבי לחוש יותר בבית במדינתו. יתרה מזו, ככל שהחברה היהודית תעמיק את זיקתה למסורת, כן יקל עליה לקיים דיאלוג עם המיעוט הערבי, שהוא מסורתי מאוד גם אם אינו דתי ומתקשה לקבל את המתירנות הקיצונית שאליה פנה העולם החילוני הליברלי.

ד. פוטנציאל לשינוי תרבותי-רוחני כולל

לרנסנס היהדות יש פוטנציאל השפעה עמוק הרבה יותר ממה שהיה לו עד כה. למעשה, רוב הפוטנציאל שלו טרם מומש. כוונתי בעיקר לאפשרות הגלומה בו להיות נדבך מרכזי בתהליך של מהפכה תרבותית רוחנית כוללת נגד תרבות הרייטינג, המצמיחה תרבות המונים נמוכה שמשפיעה על אמצעי התקשורת, על התאטרון, על הספרות ועל שאר האפיקים הנחשבים תרבות גבוהה.

גם כאן יש להזכיר כי מדובר במשבר אוניברסלי, או לפחות כלל-מערבי, ולמעשה באחד משלושת המשברים הגדולים שיצר העידן הקפיטליסטי: המשבר האקולוגי, המשבר החברתי, והמשבר התרבותי הרוחני. אך בשעה שגורמים רבים נחלצו להתמודד עם שני המשברים הראשונים, כמעט שאין מי שמקבל עליו את המשימה להתמודד עם המשבר התרבותי, אף על פי שנוכחותו והשפעתו חשובים לא פחות מאלה של שני המשברים האחרים.

למען האמת, אפשר שהמשבר התרבותי הרוחני בישראל בעייתי אף יותר מהמשבר התרבותי הרוחני במערב, משום שבישראל הוא נובע גם מהמשבר

המערכי וגם מגורם פנימי ייחודי – המרד של הציונות בדיוקנו הרוחני ההיסטורי של העם היהודי, שנתפס בעינייה כגלותי. חיי הגולה היו מזוהים כמעט בלעדית עם הקוטב הרוחני, ודווקא משום כך בחרה הציונות לפנות אל הקיצוניות הנגדית ולהתייחס בכוז לחיי הרוח בכלל. היעדים של ראשית הציונות היו כולם ארציים: גאולת האדמה, התיישבות, עמידה ביטחונית חזקה. ולהשגת יעדים אלה עוצב אידאל של יהודי חדש לחלוטין שייחודו בכוחו ובכישוריו הפיזיים – לא הרוחניים, כמעט "אדם עליון" ניטשיאני בתכונותיו ובעל מראה "ארי" (ארי בן כנען מ"אקסודוס"). משום כך לא רבים הקשיבו לזעקתו של אחד העם שטען שהמשבר אינו רק במצבו הפיזי של היהודי ושהתיקון אינו יכול לבוא אגב התעלמות מהצד הרוחני.

כאמור, נתוני ההיסטוריה היהודית של המאה העשרים כפו התמקדות ראשונית בצרת היהודים עוד לפני צרת היהדות. אבל בפרספקטיבה היסטורית נראה שדווקא הרב קוק, הדיאלקטיקן המורכב, היה ראלי יותר מן הדתיים, שייחסו לו תמימות משיחית, ויותר מן החילונים, שייחסו לו התנשאות, כאשר העריך שלעולם הדתי הישן אין תקנה אלא במרד כללי. על כן הוא התייחס בחיוב אל החלוצים, למרות אופיים החילוני המובהק, אף שהעריך שגם המרד שלהם יגיע בסופו של דבר למיצוי ויזדקק לשירוף מחודש עם עולם הרוח היהודי. דיאלקטיקה דומה, פחות תאולוגית ויותר היסטורית – אבל כזו שרואה, כמו הרב קוק, את השלב הרוחני הבא מבצבץ בהכרח גם מלב העיסוק הארצי – אפשר למצוא אצל בוני התרבות העברית החילונית, ובראשם חיים נחמן ביאליק וברל כצנלסון. אולי סמלי הוא שהביטוי המזוקק ביותר של הדיאלקטיקה החילונית הזו קשור באירוע שזיווג בין השניים – דברי ההספד של ברל על ביאליק:

עכשיו אנו עומדים בארץ בתקופה של בנייה ראשונית. אין אנו עוסקים אלא בצבירת זיפזיף וסיד ובהקמת שלדי בניין. אין לבנו נתון עוד לדיהוט הבית, לסידורו הפנימי. אדיר מאמצנו שהשלד יהיה איתן ורחב, שיוכל לקלוט את הבאים לתוכו. אנו עצמנו עוד איננו יודעים להרחיב את דעתנו בתוך הבית. מימי שביי כלל לא ידענו תפקיד בניין כזה. עוד אין לנו פנאי לחיים רוחניים עמוקים. הדבר היחיד שמצדיק את חיי דורנו, שנותן להם טעם, שמנחיל להם ערך קיים, הוא מאמץ הבנייה עצמו [...]

אבל עוד נצפנו לנו ימים. עוד יישבו יהודים רבים רבים בארץ ומכאובינו התרבותיים לא יתנו להם דומי. ומה שנרון בימינו בזלזול, אם מעבודה קשה ואם מקהות רוח, עוד יהפוך לבאים אחרינו למצוקת נפש גדולה. וכמו שאנו מתחבטים עכשיו בשאלות העבודה העברית – שאלת השאלות של קיומנו בארץ – ככה נתחבט בימים הבאים בשאלות גורלנו התרבותי.¹³⁴

אין ספק: רק הוגה גדול יכול היה לומר, לפני קרוב ל-80 שנה, דברים שהם נבואה החוזה במדויק את מצבנו הנוכחי. ברור גם שהדרך להתחדשות תרבותית עוברת במקום שבו נוצרה הבעיה – נטישת היהדות והבוז לחיי הרוח בכלל. אבל ברור גם שהתיקון אינו נמצא בחזרה אל התכנים הבעייתיים ביהדות שננטשה, אלא ביצירה חדשה, שחוברים בה יחדיו הטוב הרוחני שביהדות – חיים שממוקדים בשאיפה להתעלות הרוח והנפש, עשיית כל מעשה יום-יומי מתוך אסטרטגיה כוללת של תיקון עולם – והטוב הארצי שבישראליות – חיבור לטבע, למקום, לשפה, ובעיקר: בחינת תיקון העולם לא במונחים מופשטים אלא במונחים ארציים של האדם הממשי. כך תהפוך הזהות היהודית לא ליריבתה של הזהות העברית, על הצדדים הנפלאים והחשובים שבה, אלא לזהות משלימה המתמודדת עם צדדיה החלשים של העבריות.

בחזרה אל היהדות גלום גם הפוטנציאל להתמודדות עם המשבר הגלובלי, שעיקרו הוא משבר התרבות המערבית. טענה זו דורשת בירור.

לכאורה אפשר היה להתמודד עם משבר התרבות המערבית לאו דווקא באמצעות היהדות, שהרי הוא מתחולל גם באומות לא יהודיות. על כך ניתן לומר כמה דברים: קודם כול, המשבר הוא אמנם גלובלי, אבל הדעת נותנת שכשם שכל תרבות מתמודדת עם משבר הפוקד אותה בעזרת סממני הזהות הייחודיים שלה (מה גם שהמשבר מתבטא, בין השאר, בעזיבת סממני הזהות הייחודיים לטובת מותגי צרכנות גלובליים), כך אמורים לעשות גם היהודים.

134 כצנלסון, "אבל יחיד", עמ' 337-338.

שנית, בערכים המסורתיים יש יסוד שמרני בסיסי של נאמנות לעבר, וכל עוד הנאמנות הזו אינה הופכת לפונדמנטליזם, היא יכולה לתרום לטיפוח נאמנות חיובית גם לערכי עבר אחרים, כמו לאומיות וצדק חברתי, כפי שאכן קורה בפועל בחוגים הדתיים.

שלישית, הערכים המסורתיים, בוודאי היהודיים, מזוהים עם אלוהים ועם קדושה, ולכל מה שמזוהה עם האלוהות והקדושה יש פוטנציאל נצחי הרבה יותר מכל רציונל אחר. המציאות ההיסטורית מוכיחה שהדתות הן התרבויות העתיקות ביותר בעולמנו ושהן החזיקו מעמד יותר מכל ציר זהות אחר (לאומי, מעמדי או אחר). עד היום הציוויליזציות העיקריות בעולם נבדלות זו מזו בעיקר בגישתן הדתית, כלומר הדת היא המגדיר העיקרי של הציוויליזציות השונות. לדת ולמסורת הקשורה בה יש אפוא פוטנציאל התמדה יותר מלכל זהות אחרת. רביעית, היהדות היא הוויה תרבותית מעמיקה התובעת מחבריה מחויבות למדנית ומעשית רבה. מעצם טיבה היא סותרת את תרבות הרייטינג. אמנם צריך להכיר בכך שלכל תרבות ולכל הוויה יש פנים נמוכים לצד גבוהים, וגם ביהדות יש פולחנים עממיים ונמוכים. אבל אם הרנסנס היהודי יושתת בראש ובראשונה על יסוד הלימוד והמחויבות לאידאל התלמיד חכם, אזי גם ליסודותיה העממיים יותר של היהדות תהיה זהות ערכית.

כדי שהרנסנס היהודי יממש את הפוטנציאל הגלום בו ויהיה לרנסנס תרבותי-רוחני כולל, עליו להימנע משתי המכשלות שאורכות לו – הערטילאיות של אנשי הרנסנס התרבותי ופוטנציאל הפונדמנטליזם של אנשי הרנסנס הרוחני. מי שחווים את הרנסנס היהודי התרבותי צריכים לצאת מן הבועה האופפת את רובם בשלב החוויה המיוחדת הזאת, לחדול מלראות ביהדות מזון רוחני פרטי המשמש מפלט מן החברה ולהתחיל לראות ביהדות כלי לשינוי פני החברה. עליהם לאמץ את היסוד המיסיונרי הקיים בהוויה הדתית, בפרט זו החרדית, המהווה את אחד ממקורות הכוח העיקריים שלה. לא רק האורתודוקסיה הדתית אלא גם חזון היהדות כתרבות, וחזון התרבות הגבוהה בכלל, ראויים למיסיונרים שילכו מיישוב ליישוב, מבית ספר לבית ספר וממתנ"ס למתנ"ס ויטיפו על חשיבותו.

אבל לא די באימוץ רעיון זה כשלעצמו. דרושה גם טקטיקה נכונה, וגם כאן יש מה ללמוד מן המחזירים בתשובה הדתיים. הצלחתם טמונה דווקא בכך

שהם אינם מטיפים ללימוד התורה לשמה. הם מצליחים לשכנע שהמצוקות היום-יומיות שהאדם נחשף אליהן בחיי היום-יום – משבר המשפחה והסמכות ההורית, משבר משמעות הקיום, הניכור החברתי – יפתרו באמצעות החזרה בתשובה. גם "המחזירים בתשובה" החילונים (או התרבותיים) צריכים לפעול ברוח זו. כדאי לזכור בהקשר זה גם את מודל ההצלחה ההמונית של הציונות. הצלחה זו לא באה בזכות שכנוע אידאולוגי אלא בעקבות מצוקת ההמונים שחוו על בשרם את המשמעות הנוראה של היעדר מדינת לאום.

הוא הדין בכל שינוי המכוון למסות הגדולות. קריאה לתרבות גבוהה תיענה על ידי מעטים. היענות רחבה תיתכן רק כאשר ישוכנעו ההמונים שהתרבות הצרכנית הקלילה והמפתה היא לא פחות מאסון לחיי המשפחה, לחוסנה הכלכלי, להצלחת הילדים בעולם העתידי ובמיוחד לבניית חוסנם האישי והערכי. אם תתחיל מהפכה ברוח זו, בעיית המימון המטרדה כל כך את פרנסי רנסנס היהדות תיפתר מעצמה, ממש כשם שהיא אינה מהווה בעיה למחזירים בתשובה החרדים. ציבור גדול כל כך, החפץ באמת ובתמים בלימודי יהדות, ימצא את דרכו לכך גם ללא מימון פילנתרופי, ובסופו של דבר צורך שורשי כזה ימצא את מקורות המימון שלו גם אם לא יהיו אלה קרנות פילנתרופיות ענקיות כפי שקורה היום. ואולם גם אם ייפתח מהלך בכיוון המוצע כאן, הוא עלול להתנפץ אם תתמש הסכנה הגלומה באפיקו הרוחני של הרנסנס היהודי – סכנת הפונדמנטליזם. גם הפונדמנטליזם יונק את כוחו משלילת המתירנות, אלילי הכסף והצרכנות המערבית, אבל הוא מוליך את הנוהים אחריו במסלול מסוכן הרבה יותר מזה שנגרדו הוא יוצא. תרבות ההמונים הזולה והתרבות הצרכנית בכל זאת מותירות לנמעניהן הפוטנציאליים אפשרות בחירה – להתפתות או לא להתפתות – אך הפונדמנטליזם כופה את עצמו בכוח, ותכניו הם פגיעה קשה בכבוד האדם (בעיקר בכבודן של נשים ובכבודן של קבוצות לאומיות ודתיות שונות מאלו של הקבוצה הפונדמנטליסטית).

ועתה לטענה עוד יותר מרחיקת לכת. לעניות דעתי, ברנסנס היהדות יש פוטנציאל להתמודדות ראויה עם משבר המערב לא רק בישראל, אלא גם במערב כולו. כמובן, לא על ידי אימוץ הפרקטיקה היהודית המעשית אצל הצרפתים, האמריקנים, הבריטים וכל האחרים, אלא על ידי אימוץ ההיגיון היהודי, תפיסת העולם היהודית, והתאמתה לתרבות המערבית הכללית. הטענה היא שאף על פי

שהיהודים אינם עם נבחר מצד עצמם (אין להם סגולות מהותיות העושות אותם נעלים על אחרים), בכל זאת ליהדות יש בשורה עולמית, שהפצתה היא היא מילוי תפקידו הנבחר של העם היהודי.

יתרונה הגדול של היהדות הוא בשניות שבה: מצד אחד, היא אינה מתעלמת משום תחום בחיים האנושיים הארציים. שלא כמו הקתוליות, למשל, היא אינה בזה לחיי אישות ואינה רואה בהם חטא שאינו ראוי לאנשי דת. מצד אחר, היא אינה מסתפקת ברוחניות מופשטת אלא תובעת את עידונם ואת קידושם של כל תחומי החיים, מחיי האישות ועד חיי הכלכלה.

מובן שאין כאן טענה שהיהודים מממשים תמיד, בפועל, את אידאל הקידוש הזה. אבל ברעיון היהודי הבסיסי (שלא פעם מרגיז יהודים חילונים ודתיים גם יחד) הגורס שלהלכה יש מה לומר על כל תג ותג מתחומי החיים יש בשורה גדולה לאנושות אם הוא יתורגם מנוקדנות הלכתית אנכרוניסטית לאתיקה של כלל תחומי החיים. הרי זו בדיוק בעיית הבעיות של דורנו: הדיכוטומיה שבין תרבות צרכנית המנוערת מכל עולם רוחני, ולעתים קרובות גם אתי, ובין רוחניות שנוכסה לסדר יום פונדמנטליסטי מתועב.

יצירת אופציה יהודית כזו יכולה להביא את הזירה הגלובלית לראות את היהדות באור חדש. ישראל – אם תהיה למוקד הבשורה היהודית החדשה הזו – יתפס אז לא רק כמוקד של בעיות פוליטיות סבוכות ובלתי פתירות, אלא גם כמקום של בשורה מול המצוקה התרבותית הרוחנית המטרידה את העולם לא פחות מהמצוקות הפוליטיות.

ה. אופציה למהפכת נגד

ההכרה בקיומה של המוטטלת ההיסטורית שיצרה מלכתחילה את הרנסנס המתואר כאן מובילה גם להכרה באפשרות (או ברוחו של הגל: בהכרח ההיסטורי) של מהפכה נגדית שתמאס ברנסנס הזה ותנסה להפוך את כיוונה של רוח ההיסטוריה. היום אנחנו עדיין נמצאים בשיאו של הרנסנס בכל תחומי החברה והיצירה. אבל כבר עכשיו ניתן לשמוע נימות של ביקורת ואי־נחת על הנוכחות הרבה מדי שתופסת לפתע היהדות בחיינו. מטבע הדברים המבקרים השונים ממקדים את הביקורת בתחומים הקרובים ללבם ולעיסוקם: מבקרי תרבות מתחילים להעיר באי־נחת על "טרנד החזרה בתשובה" בקרב המוזיקאים הישראלים, שם הדבר

אכן בולט במיוחד; מבקרי ספרות דנים בכך ביחס לספרות; וכך הלאה. אין מנוס מתהליך זה. החיים החברתיים והתרבותיים הם כה דינמיים עד כי עוד בטרם הגיע גל מסוים למיצויו, כבר מגיע גל אחר ומבקש להדיח אותו ממעמדו. על כן החפצים בנוכחותה ארוכת הטווח של היהדות בחיינו התרבותיים והחברתיים חייבים לשנס מותניים ולפעול לטיפוחה, אבל מתוך זהירות יתר מניכור למצוקות החברה מחד גיסא ומגלישה לפונדמנטליזם מאידך גיסא.